

ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΣΤΟΝ 20^ο ΑΙΩΝΑ

«οι μεταλλαγές των ιδεών για την κατοίκηση και την οργάνωση του χώρου της Αθήνας από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα με αφορμή την Μικρασιατική Καταστροφή»

**σπουδάστρια: πούλου ελένη
καθηγήτριες: βαΐου ντ., μαντουβάλου μ., μαυρίδου μ.**

ΔΠΜΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ & ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2006

περιεχόμενα:

εισαγωγή

ιστορικό πλαίσιο: Μικρασιατική καταστροφή

η Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους: αστικοποίηση

η οργάνωση του χώρου προ '22, επεκτάσεις του σχεδίου

η επείγουσα και προσωρινή αποκατάσταση των προσφύγων: επίταξη ακινήτων, ίδρυση ΤΠΠ, αυτοστέγαση

η μονιμοποίηση των προσφύγων: ίδρυση ΕΑΠ

κριτήρια χωροθέτησης των προσφυγικών συνοικισμών στον αστικό χώρο

επίλογος

εισαγωγή

Η Ευρώπη βγαίνοντας από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο μοιάζει ιδιαίτερα ταλαιπωρημένη και αδύναμη σε όλους τους τομείς: οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό. Παράλληλα η βιομηχανική επανάσταση που έχει ήδη αρχίσει να συντελείται από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα φέρνει μια σειρά από κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις στο σύνολο των εμπλεκόμενων χωρών. Στον κοινωνικό τομέα βρισκόμαστε μπροστά στο φαινόμενο της ανάμειξης των κοινωνικών τάξεων. Η συσσώρευση εργατών στα αστικά κέντρα, μετά την μεγάλη αγροτική έξοδο και την παράλληλη ένταση της αστικοποίησης συνακολουθήθηκε από αιτήματα και διεκδικήσεις για καλύτερες συνθήκες τόσο στην εργασία όσο και στην στέγασή τους. Η περίοδος αυτή θέλει της κοινωνικές αντιθέσεις να οξύνονται και τις αξίες του παρελθόντος να υποβαθμίζονται και να τείθονται υπό αμφισβήτηση. Η φιλοσοφική σκέψη και η επιστημονική έρευνα στρέφονται προς την αναζήτηση ενός νέου συστήματος αξιών.

Στον ελλαδικό χώρο, το νεοσυστηθέν κράτος, εμφανώς αργοπορημένο όσον αφορά στις ευρωπαϊκές εξελίξεις, τρέχει σε έναν αγώνα ανάκτησης δυνάμεων και καταξίωσης στον χώρο των Μεγάλων με το τίμημα της υπόταξής του στις διαθέσεις και τα σχέδια αυτών. Μετά μια δεκαετία διαρκών συρράξεων στον Βαλκανικό χώρο και την παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η Ελλάδα καταλήγει στον όλεθρο της Μικρασιατικής Καταστροφής. Παρακάτω, θα κάνουμε μια πιο αναλυτική περιγραφή του ιστορικού αυτού γεγονότος που έφερε μια σειρά ανακατατάξεων στον ελλαδικό χώρο.

ιστορικό πλαίσιο

Η Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) παραχωρούσε στην Ελλάδα την Ανατολική Θράκη και τα δυο νησιά Ίμβρο και Τένεδο, επιβεβαίωνε την κυριαρχία στα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου και της εμπιστευόταν τη διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης, περιοχή που η Ελλάδα επρόκειτο να προσαρτήσει στα εδάφη της μέσα στα πέντε επερχόμενα χρόνια. Γενικά η Συνθήκη ανταποκρινόταν ευνοϊκά στις διεκδικήσεις που διατύπωσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος εν ονόματι του ελληνικού λαού και στο «σύνθημα» της «Μεγάλης Ιδέας». Από την μεριά της, η Μεγάλη Συνέλευση της Άγκυρας και η πρώτη εθνική τουρκική κυβέρνηση την απέρριψαν.

Η Ελλάδα αποφάσισε να επιβάλει το σεβασμό της Συνθήκης δυναμικά. Για όλες τις επιχειρήσεις της – απόβαση στρατευμάτων στην Ιωνία, επίθεση εναντίον του Κεμάλ στην Άγκυρα, κλπ- είχε την υποστήριξη της Μεγάλης Βρετανίας, στάση που η Γαλλία και η Ιταλία δεν

συμμερίζονταν καθόλου. (η Ιταλία κατάγγειλε το ιταλοελληνικό σύμφωνο το 1920, η Γαλλία υπέγραψε, το Μάιο του 1920, ανακωχή με την Άγκυρα. Οι Σοβιετικοί υποστήριζαν επίσης το κίνημα του Κεμάλ με το σύμφωνο του Αυγούστου του 1920). Έτσι, με την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, ο Κεμάλ κατόρθωσε να παρουσιάσει την αντίστασή του ως πόλεμο ανεξαρτησίας της Τουρκίας εναντίον των ελληνικών στρατιωτικών επιχειρήσεων, οι οποίες, με την σειρά τους, «έπαιρναν μορφή κατακτητικών πολέμων». (Γκιζελή,27)

Στο εσωτερικό της Ελλάδας η πολιτική ζωή έπαιρνε μια αποφασιστικής σημασίας τροπή: ο λαός, κουρασμένος από την εθνική πολιτική του Βενιζέλου, επανέφερε στην εξουσία τους βασιλικούς – κόμμα συντηρητικό και γερμανόφιλο- που του είχαν υποσχεθεί ειρήνη και ησυχία. Μόλις οι τελευταίοι ανήλθαν στην εξουσία, παλινόρθωσαν το βασιλιά. Αυτό χρησίμευσε ως πρόσχημα στην Αντάντ για να εγκαταλείψει ανοιχτά πλέον την Ελλάδα. Από την μια μεριά η Γαλλία είχε φανερά ενθαρρύνει το κεμαλικό κίνημα, από την άλλη οι φιλογερμανικές τάσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου προκάλεσαν την βαθιά δυσπιστία της Αγγλίας. Η ευκαμψία και η ευελιξία του διπλωματικού της συστήματος φάνηκαν αποτελεσματικότερες: η υποστήριξη στην Ελλάδα διακόπηκε αμέσως, συντομότερα από όσο θα μπορούσε κανείς να φανταστεί.

Τον Αύγουστο του 1922, ο ελληνικός στρατός υποχώρησε μπροστά στην τουρκική επίθεση. Η Σμύρνη πυρπολήθηκε και πολλές εκατοντάδες χιλιάδες Ελλήνων εκδιώχθηκαν βίαια και, μέσα στην ταραχή, την σύγχυση και τις συνεχείς εφόδους, πήραν τον δρόμο για την Ελλάδα. Έτσι μετά την τραγική «Έξοδο» του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, τα ελληνικά εδάφη του Λεβάντε εκκενώθηκαν οριστικά και εγκαταλείφθηκαν για πάντα.

Έτσι, μέσα σε λίγες βδομάδες, όλος αυτός ο πληθυσμός, έχοντας χάσει τα πάντα, εισέρευσε στην Ελλάδα με συνέπεια να δημιουργηθούν τρομακτικά προβλήματα στέγασης και διατροφής. Καθώς περνούσε το φθινόπωρο και οι πρόσφυγες στοιβάζονταν σε αποθήκες, υπόστεγα και αντίσκηνα στα λιμάνια και στις πόλεις της Ελλάδας, η ελπίδα ότι θα γυρνούσαν γρήγορα στα σπίτια τους δέσποζε στο μυαλό τους και, εκείνο το διάστημα, δεν υπήρχε λόγος να υποθέσει κανείς ότι η επιστροφή θα ήταν ανέφικτη. Η πρώτη ένδειξη ότι η μετανάστευση τους είχε μόνιμο χαρακτήρα ήρθε με τις ειρηνευτικές συνομιλίες που άρχισαν τον Νοέμβριο του 1922. Οι Τούρκοι ήταν αδιάλλακτοι στους όρους τους: στο νέο τουρκικό κράτος δεν υπήρχε θέση για θρησκευτικές μειονότητες και ο χριστιανικός πληθυσμός έπρεπε να απομακρυνθεί. Η Σύμβαση της Λωζάνης για την ανταλλαγή των πληθυσμών, που υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, όριζε ότι η ανταλλαγή είχε μόνιμο χαρακτήρα. Το καινοφανές αυτό στοιχείο της Σύμβασης αφενός απέκλειε την επιστροφή των προσφύγων και αφετέρου επέβαλλε τον ξεριζωμό των υπόλοιπων χριστιανών της Τουρκίας αλλά και των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Από την ανταλλαγή εξαιρούνται μόνο οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι χριστιανοί της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με την τελική συνθήκη της Λωζάνης (Ιούλιος 1923) εξαιρούνται επίσης οι χριστιανοί της Ίμβρου και της Τενέδου. Τα επόμενα δύο χρόνια περίπου 192.000 χριστιανοί υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τη Μικρά Ασία και τη Θράκη και να εγκατασταθούν στην

Ελλάδα, όπου ενώθηκαν με τις πολλές εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες που είχαν διαφύγει νωρίτερα, στην διάρκεια των εχθροπραξιών. Από την άλλη μεριά, περίπου 350.000 μουσουλμάνοι αναγκάστηκαν να φύγουν από την Ελλάδα και να εγκατασταθούν στην Τουρκία. (Hirschon,49)

Μπορούμε να πούμε ότι η εισροή Ελλήνων προσφύγων, διάφορων προελεύσεων, στη χώρα, στο τέλος και αμέσως μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε αναλογίες τέτοιες που ξεπερνούσαν κατά πολύ τις δυνατότητες της χώρας για μια κανονική απορρόφησή τους. Συνοπτικά, αυτή η εισροή άρχισε, σε μικρότερη κλίμακα, στα μέσα της δεκαετίας του 1910, αλλά γνώρισε τη μεγαλύτερη της ένταση στη συνέχεια. Η Ρώσικη επανάσταση του 1917 είχε σαν αποτέλεσμα την άφιξη μεγάλου αριθμού Ελλήνων από την Ν. Ρωσία -κυρίως από περιοχές του Καυκάσου – κατά το 1917-1918, ακολούθησε η ανταλλαγή των πληθυσμών με την Βουλγαρία σαν αποτέλεσμα της συνθήκης του Νείγυ (1919) και πάνω από όλα η κολοσσιαία άφιξη Ελλήνων από την Μικρά Ασία και η επακόλουθη ανταλλαγή των πληθυσμών, σε εφαρμογή της Συνθήκης της Λωζάνης. Αυτά όλα ανέβασαν το συνολικό αριθμό των προσφύγων σε 1.400.000 (έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών, 1926) και ο αριθμός αυτός έπρεπε να απορροφηθεί από μια χώρα με 4.000.000 περίπου κατοίκους (χώρα που ο πληθυσμός της το 1907 ήταν ακόμα 2.600.000). Επιπλέον, η άφιξη αυτή των προσφύγων, κυρίως των προερχόμενων από την Μ. Ασία, γινόταν κατά μεγάλα και απότομα κύματα που καθιστούσαν την απορρόφησή τους ακόμα πιο δύσκολη. Οι περισσότεροι πρόσφυγες ήρθαν με τέτοιες συνθήκες ώστε δεν κατόρθωσαν να διασώσουν ούτε το πλέον ελάχιστο μέρος των περιουσιών τους και έφτασαν στην Ελλάδα μη κρατώντας τίποτα, στην κυριολεξία, στα χέρια τους.(ΤΕΕ, 1960:12)

Έτσι λοιπόν, κατά την μικρασιατική καταστροφή και μια δεκαετία σχεδόν εχθροπραξιών η Ελλάδα βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα της νεώτερης ιστορίας της: την κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση ενός πληθυσμού που ξεπερνά το ένα εκατομμύριο, καθώς και την κατανομή του στον χώρο. Ενός πληθυσμού που είχε στην πλειοψηφία του επείγουσα ανάγκη στέγασης και οικονομικής βοήθειας για την καθημερινή του επιβίωση. (Πολύζος, 1984:5) Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου υπολογίζει ότι πάνω από 500.000 είχαν ανάγκη προστασίας και περίθαλψης. (Μπακάλμπασης, στον πρόλογο του βιβλίου του). Πρόκειται για έναν πληθυσμό με πολιτιστικά χαρακτηριστικά και κοινωνικοοικονομική συγκρότηση διαφορετική από του αυτόχθονα. Η λέξη ομοεθνής πληθυσμός κρύβει δύσκολα την πραγματικότητα και δεν αρκεί για να συγκαλύψει τις πρώτες προστριβές ανάμεσα στο γηγενή «παλαιοελλαδίτη» και τον αδελφό «τουρκόσπορο» της απέναντι όχθης του Αιγαίου.

η Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους

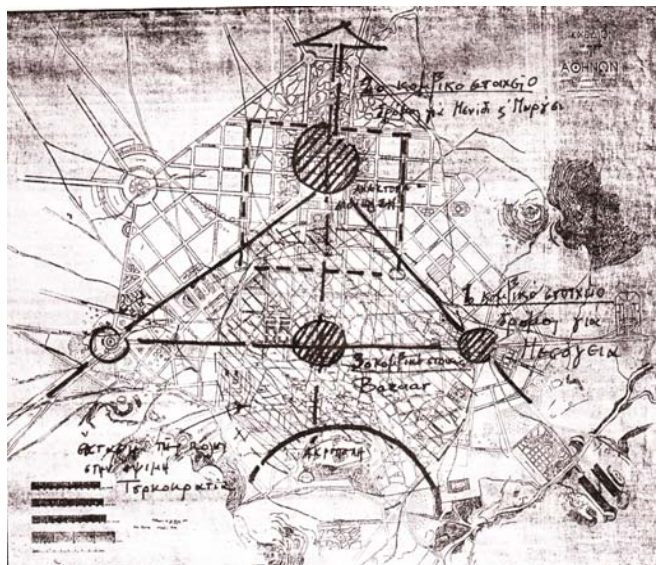
Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μετά τον αγώνα της Ανεξαρτησίας (1821-1829) η ηπειρωτική Ελλάδα διαμορφωνόταν ολοένα περισσότερο με βάση τις ιδέες και τους θεσμούς της Δυτικής Ευρώπης. Απόρροια αυτού του γεγονότος ήταν η θέσπιση του μοναρχικού πολιτεύματος, η παρουσία ενός Βαυαρού βασιλιά και της αυλής του και, αργότερα, ενός Δανού βασιλιά, η επιστροφή των δυτικοτραφών ξενιτεμένων και οι δραστηριότητες των Φιλελλήνων. Σύντομα το νεοελληνικό κράτος οργανώθηκε ως κοινοβουλευτική δημοκρατία και τα ξένα επιχειρηματικά συμφέροντα πήραν τα ηνία της οικονομικής ζωής. Η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε από το Ναύπλιο στην Αθήνα. Οι μελετητές του κλασικού πολιτισμού και το ρομαντικό κίνημα ενθάρρυναν την αναβίωση του προχριστιανικού παρελθόντος και υποτίμησαν την πιο πρόσφατη βυζαντινή κληρονομιά του λαού, παραγκωνίζοντας την σταδιακά. Άλλωστε και ο ίδιος ο αγώνας της Ανεξαρτησίας μπορεί να θεωρηθεί ανταπόκριση στο φιλελεύθερο πνεύμα και στα ιδεώδη του Διαφωτισμού, που ήταν ευρύτατα διαδεδομένα στη Δύση εκείνη την

εποχή. Επομένως το νεοελληνικό κράτος γεννήθηκε και ανατράφηκε στους κόλπους της Δύσης, και η δυτική επιρροή διαπότισε όλες τις πλευρές της ζωής, της πολιτικής φιλοσοφίας, της τέχνης και της παιδείας.

«Ο σχεδιασμός των πόλεων έχει εισαχθεί ήδη από την Εθνική Απελευθέρωση και τη διακυβέρνηση Καποδίστρια με ιδεολογικό και στρατηγικό ρόλο: την προβολή και εδραίωση μιας εθνικής ταυτότητας, εκσυγχρονισμένης και δυτικής, που παραπέμπει στα ευρωπαϊκά αστικά πρότυπα, σε αντίθεση με τον «οθωμανικό σκοταδισμό». Αποτελούν δηλαδή, τόσο ο σχεδιασμός, όσο και ο εκσυγχρονιστικός ρόλος του κράτους, που τον προωθεί, συστατικά στοιχεία της Μεγάλης Ιδέας». (Μαντουβάλου, στο «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη»: 87)

Έτσι, και μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα η ελληνική αρχιτεκτονική ακολουθεί ακόμα έναν ύστερο νεοκλασικό προσανατολισμό, με ιδιαίτερη έμφαση στη νεοαναγεννησιακή γλώσσα όπως την επεξεργάστηκε ο Τσίλλερ. Παράλληλα γίνονται οι πρώτες απόπειρες εισαγωγής ιδιωμάτων art-nouveau με προέλευση κυρίως τις γαλλόφωνες και γερμανόφωνες ευρωπαϊκές χώρες, χώρες σπουδών των ελλήνων αρχιτεκτόνων, αλλά με αποτέλεσμα ως επί το πλείστον ενός εκλεκτικισμού της περιφέρειας.

ΣΧΕΔΙΟ
SCHAUBERT, επεξεργασία
ΚΛΕΑΝΘΟΥΣ-
διαγραμματική από τον Δ.
Καρύδη

Το νέο της ανακήρυξης της Αθήνας ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους ελκύει τους πιο εύπορους επαρχιώτες. Το όραμα του εύκολου, ή τουλάχιστον του ευκολότερου, κέρδους τους κάνει να αποφασίσουν να έρθουν στην Αθήνα, να αγοράσουν τούρκικα οικοπέδα σε χαμηλές τιμές και να εγκατασταθούν οριστικά στην πόλη. «Κατά την απελευθέρωση της Αττικής, λόγω της ηθελημένης χαλαρότητας στις διαδικασίες αγοραπωλησιών των τούρκικων τσιφλικιών πωλούνται παράνομα σε Έλληνες και ξένους κεφαλαιούχους αρκετά μεγάλα κτήματα, χωρίς σαφή έκταση και όρια, που περιλαμβάνουν δάση και λιβάδια, εκτάσεις δηλαδή που θεωρούνταν δημόσιες κατά του οθωμανικούς κανόνες ενώ με την επικράτηση του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου (1835) αρχίζει να αναγνωρίζεται από τα ελληνικά δικαστήρια η κτήση πολλών δημόσιων εκτάσεων σε ιδιώτες. (...) η ελληνική νομοθεσία κατά το χρονικό αυτό διάστημα διαπνέεται από το πνεύμα της απαλλαγής της ατομικής ιδιοκτησίας από κάθε περιορισμό. Κάθε ιδιοκτήτης γης μπορούσε να τεμαχίζει την ιδιοκτησία του ή να την επεκτείνει απεριόριστα και να τη διαθέτει όπου και όπως ήθελε». (Τούντα, στο «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη»:269) Έτσι, η ιδιοκτησία γίνεται το πολιτικό εργαλείο για την προώθηση της κοινωνικής συνοχής. Χαρακτηριστικά, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της εποχής, ο υπεύθυνος υπουργός των οικονομικών διευκρινίζει ότι «η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί την μόνη υγιή βάση της εθνικής οικονομικής πολιτικής. Επομένως, η δυνατότητα ανταλλαγής του καθεστώτος του ενοικιαστή- καλλιεργητή με τον αξιοπρεπή τίτλο του ιδιοκτήτη, συντελεί στο να δημιουργηθεί ένας πληθυσμός από ευτυχισμένους ανθρώπους». (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 59). Με αυτόν τον τρόπο, δόθηκε έμφαση στις πρακτικές πολιτικού προσεταιρισμού, μέσω της ιδιοκτησίας, και κατ' επέκταση στη διατήρηση της εξουσίας, που ιεραρχείται ως πιο σημαντικό από τις ρυθμίσεις του χώρου που εισάγονται με τον σχεδιασμό και που κάθε φορά προσκρούει στο ιδιωτικό συμφέρον και αναιρείται. «Όσο δε, σταδιακά, ο αστικός χώρος ισχυροποιείται έναντι του αγροτικού στις κινήσεις της εσωτερικής μετανάστευσης, η μικροϊδιοκτησία γίνεται ο κύριος παράγοντας για την ένταξη των μεταναστών στην τάξη των μικροαστών και την σταθεροποίησή της – πάντα κάπως ασταθούς – κοινωνικής και πολιτικής ζωής». (Μαντουβάλου, στο «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη»:87) Εντούτοις, η συρροή στην πρωτεύουσα των αγροτικών πληθυσμών δεν είχε χαρακτήρα απότομης πολεοδομικής ανάπτυξης, συνδεδεμένης με κάποιο φαινόμενο ραγδαίου κοινωνικού μετασχηματισμού: Ήταν μάλλον ένα κίνημα εποίκισμού ενός αστικού κέντρου που, χάρη στο επίπεδο ανάπτυξης του, υποσχόταν κάποια επιτυχία στον αγώνα για τον επιούσιο και στις δραστηριότητες για την επαγγελματική αποκατάσταση. «Κάθε φορά που παρουσιαζόταν στην πόλη κάποιος κορεσμός και συνωστισμός, φαίνεται πως αυτό το ρεύμα μετρίαζόταν αυθόρμητα, σαν από κάποιο μηχανισμό αυτοάμυνας». (Γκιζελή, 89) Εξάλλου, η υπεραξία των οικοπέδων και κάποια διοικητικά μέτρα που δεν επέτρεπαν τη δόμηση πέρα από το «πολεοδομημένο» τμήμα της πόλης, όσο και αν γίνονταν πάρα πολύ σπάνια σεβαστά, αποτελούσαν πάντως έναν παράγοντα περιοριστικό.

Παράλληλα, κι άλλες «ελκυστικές προοπτικές» ανοίγονταν στην Αθήνα: οι δραστηριότητες της χώρας, που αδρανούσαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής, άρχισαν να αναπτύσσονται στην Αθήνα και να μπαίνουν σ' ένα κάποιο ρυθμό. Η κατεργασία των πρώτων υλών έδειχνε επίσης κάποιες τάσεις ανάπτυξης. Η αναιμική βιοτεχνία δίνει δειλά - δειλά τη θέση της στη βιομηχανία(και αυτό ουσιαστικά μετά το 1870) και αρχίζει να διευρύνεται, να χρησιμοποιεί νέες μεθόδους και τεχνικές και να απασχολεί κάθε μέρα και περισσότερο εργατικό δυναμικό.

Οι αγροτικές μάζες που εγκατέλειψαν την ύπαιθρο για να εγκατασταθούν στην πρωτεύουσα, ενίσχυσαν παράλληλα και τα εργατικά και προλεταριακά στρώματα, που ήταν ήδη έτοιμα να διατυπώσουν τις διεκδικήσεις τους πάνω στις συνθήκες της εργασίας τους. Έτσι, αυτές οι διαδοχικές αφίξεις πληθυσμού προσδιόρισαν με αποφασιστικό τρόπο όχι μόνο τη σύνθεση αλλά και την κοινωνική δομή του αστικού πληθυσμού της πόλης από δω και μπρος και μέχρι το 1922.

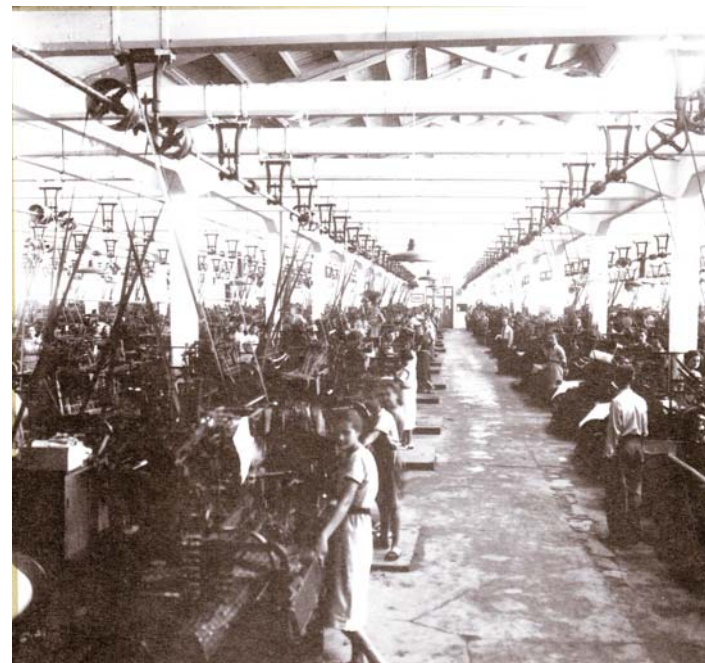
Η οργάνωση λοιπόν της βιομηχανίας ακολουθήθηκε από την εμφάνιση του βιομηχανικού προλεταριάτου, ιδιαίτερα μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το γεγονός αυτό βέβαια παρουσιάζει μια βραδυπορία σε σχέση με την Ευρώπη, αλλά διαφοροποιείται επίσης και σε ό,τι αφορά τη σπουδαιότητα του: ο ζωηρός ρυθμός εκβιομηχάνισης του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα και η συνεχιζόμενη προλεταριοποίηση δεν έχουν στην Ελλάδα παρά μειωμένες διαστάσεις. Η

«επανάσταση» που συνόδεψε την εμφάνιση της βιομηχανίας στους τομείς της αντίληψης για τη ζωή ή της ποιότητας του περιβάλλοντος, του συστήματος των ανθρώπινων αξιών ή της έκφρασης στην τέχνη, φαινόμενο που συγκλόνισε την Αγγλία και την Ευρώπη ολόκληρη, έμενε ακόμη, στις αρχές του 20ού αιώνα, εμπειρία έξω από την ιστορία του πολιτισμού μας.

Ομοίως, και οι κοινωνικές αντιφάσεις είναι λιγότερο σοβαρές απ' ό,τι στην Ευρώπη, η διάσταση ανάμεσα στα δύο άκρα του κοινωνικού οικοδομήματος λιγότερο σημαντική. Δε θα μπορούσε συνεπώς να μιλήσει κανείς για ταξική συνείδηση κι ακόμη λιγότερο για κάποια συνειδητοποιημένη κατάσταση ταξικών συγκρούσεων.

Κι άλλοι παράγοντες μπορούν να προστεθούν στη λίστα εκείνων που επιβραδύνουν τη χειραφέτηση της εργατικής τάξης. Οι σοσιαλιστικές ιδέες που διασαφηνίζουν τα φαινόμενα και αφυπνίζουν τα πνεύματα στην Ευρώπη του μεταπολέμου, φτάνουν μάλλον σαν μακρινή ηχώ. Όσες από τις θεωρίες καταφέρουν να νικήσουν τις αποστάσεις, χάρη στους νεαρούς Έλληνες διανοούμενους που σπουδάζουν στο εξωτερικό, είναι σχεδόν άγνωστες στους πολλούς και πολύ λίγο διαδεδομένες και πρόχειρα αφομοιωμένες από την πνευματική πρωτοπορία της εποχής.

Οι πυρήνες του ιδεολογικού και πολιτικού προβληματισμού, τα κόμματα της αριστεράς, δεν ξεφεύγουν από τη σύγχυση των ιδεών. Συγκεκριμένα, το νεογέννητο Σοσιαλιστικό Κόμμα —που λίγο καιρό αργότερα θα μετατραπεί στο Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας— δίνει προτεραιότητα στη λύση των σοβαρών εσωτερικών προβλημάτων του που αφορούν την οργάνωση και την επι-

βίωση του. Αυτό εξηγεί γιατί το Κ.Κ.Ε., στη διάρκεια της πρώτης περιόδου του, δεν αναφέρεται παρά με εξαιρετικά ελλειπτικό τρόπο στο ζήτημα της κατοικίας της εργατικής τάξης.

Το ζήτημα της στέγασης του αστικού πληθυσμού ακολούθησε, όπως ήταν φυσικό, τις προσαγές της γενικής κατάστασης. Κάποια ανησυχία ως προς το θέμα της στέγης αρχίζει να γίνεται αισθητή αφενός γιατί γίνεται φανερό πως οι διαθέσιμες κατοικίες δεν επαρκούν για τον πληθυσμό και αφετέρου εξαιτίας της κακής κατάστασης στην οποία βρίσκονται οι κατοικίες αυτές. Το τμήμα εκείνο της κατοικίας που έχει κατασκευαστεί πρόσφατα από μια «ελίτ» Ευρωπαίων αρχιτεκτόνων στεγάζει τις εύπορες τάξεις, ενώ τα παλιά, άθλια σπίτια της εποχής της τουρκικής κατοχής —όσα δηλαδή από αυτά κατάφεραν να αντέξουν στη φθορά του χρόνου και στην ευτέλεια των υλικών κατασκευής — καταλαμβάνονται από τις «μειονεκτικές τάξεις».

Πάντως, το ζήτημα της εργατικής κατοικίας, όσο οξύ και προβληματικό κι αν υπήρξε, δεν παίρνει ποτέ στην Ελλάδα τις θεαματικές διαστάσεις που είχε στη Βιέννη, στο Λονδίνο ή στο Παρίσι. «Στην Ελλάδα το ζήτημα της πόλης και της κατοικίας δεν τίθεται από τον 19^ο αιώνα με τους όρους που τίθεται στην Ευρώπη. Ο χαμηλός βαθμός ανάπτυξης της βιομηχανίας και, αντίστοιχα, της εργατικής τάξης και των συγκεντρώσεων «άκληρου προλεταριάτου» στις πόλεις, δεν δημιουργούν ανάλογες ανάγκες για εγκατάσταση νέων λειτουργιών, ούτε ανάλογες κοινωνικές εντάσεις.» (Μαντουβάλου, στο «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη»:87)

Από την άλλη μεριά, η εύπορη αστική τάξη, όπως ακριβώς τα άπορα στρώματα, παρουσιάζει και αυτή τα δικά της χαρακτηριστικά. Η φυσιογνωμία της προσδιορίζεται κυρίως από τη σχέση της με τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία. Σε αντίθεση με τις καπιταλιστικές χώρες, το ελληνικό κράτος είχε, όπως φαίνεται, υιοθετήσει, το 19ο αιώνα, μια στάση καχυποψίας, συχνά εχθρική ως προς τη συσσώρευση μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας. Μετά την εθνική ανεξαρτησία, δεν αποδεικνύεται αρκετά προοδευτικό απέναντι στους ακτήμονες καλλιεργητές, ώστε να τους μοιράσει δωρεάν ή σχεδόν δωρεάν τις γαίες που αποδεδμεύτηκαν από την αναχώρηση των Τούρκων. Παράλληλα όμως, δε φαίνεται διατεθειμένο να υποχωρήσει στις αξιώσεις των αστών ιδιοκτητών. Κρατά λοιπόν τις γαίες για λογαριασμό του: προχωρεί στην εκποίηση αυτών των «εθνικών γαιών» και τις ενσωματώνει στο «Δημόσιο Ταμείο». Παρ' όλες τις αντιδράσεις των κατόχων της έγγειας ιδιοκτησίας, επιτρέπει προοδευτικά την κατανομή μερικών εκατοντάδων χιλιάδων στρεμμάτων στους καλλιεργητές, με μια σειρά νόμων. Το πνεύμα αυτών των πράξεων αντικατοπτρίζεται ήδη στα Συντάγματα των ετών 1844 και 1864 και εκδηλώνεται οριστικά σε μια «πραγματική αγροτική μεταρρύθμιση», το 1871, της οποίας ηγέτης ήταν ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Επακόλουθο της μεταρρύθμισης αυτής, όπως εξελίχθηκε και συμπληρώθηκε μέχρι το 1911, είναι ο κατατεμαχισμός της γης και ο καταμερισμός 2.650.000 στρεμμάτων σε 357.217 κλήρους γης. (Γκιζελή, 94)

Ενεργώντας μ' αυτόν τον τρόπο, είτε με την εθνικοποίηση είτε με τον καταμερισμό και την κατανομή των γαιών, το ελληνικό κράτος αποθαρρύνει κάθε τάση προς τη συσσώρευση καλλιεργούμενων γαιών και τη δημιουργία μιας μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας, που θα βρισκόταν φυσικά στα χέρια λίγων προνομιούχων. Αντίθετα επιδιώκει την αύξηση των εισοδημάτων του και των εσόδων του αστικού καπιταλισμού (τράπεζες, εμπόριο κτλ.), με την υποστήριξη του μικρού οικογενειακού κλήρου. Το κράτος ευνόησε την κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας στη βάση της οικογενειακής επιχείρησης και της μικρής ιδιοκτησίας, μέσω της αγοράς. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους η «υψηλή αστική τάξη», κάτοχος της μεγάλης ιδιοκτησίας, αποτέλεσε στην πραγματικότητα μικρή μειοψηφία, ενώ τα πλατιά, μη προλεταριακά στρώματα σχημάτισαν στο κοινωνικό οικοδόμημα της Ελλάδας μια εξέχουσας σημασίας τάξη, τη γνωστή «μικροαστική τάξη». Η ακίνητη αστική ιδιοκτησία υπόκειται στους ίδιους νόμους με τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία. Οι κάτοχοι των μεγάλων αθηναϊκών εκτάσεων είναι ολιγάριθμοι. Η ανερχόμενη μεσαία τάξη αρκείται στην κατοχή ενός ακινήτου, τόσο πολυτελούς όσο

της επιτρέπει η οικονομική της κατάσταση, που θα της χρησιμεύει ως κατοικία και όχι ως κερδοσκοπικό μέσο. Έτσι, η κοινωνική μυθοποίηση της ιδιοκτησίας και του ιδιοκτήτη, όπως εμφανίζεται στο γαλλικό παράδειγμα, είναι ένα από εκείνα τα ευρωπαϊκά φαινόμενα που για μια ακόμη φορά δεν έχουν το ισοδύναμο τους στην Ελλάδα.

Παρατηρείται βέβαια συχνά στην πρωτεύουσα μια απότομη αύξηση της αγοράς και της εκμετάλλευσης της κατοικίας. Πρόκειται όμως κυρίως για φαινόμενα περιοδικά και επιφανειακά που εμφανίζονται περιστασιακά, παρά για βαθιά κοινωνικά φαινόμενα.

η οργάνωση του χώρου προ 1922- επεκτάσεις του σχεδίου πόλεως

Με την σύσταση του ελληνικού κράτους, εκδηλώνονται και οι πρώτες ενδείξεις για μια προσπάθεια παρέμβασης στην οργάνωση του κτισμένου χώρου, όπως είναι η σύνταξη και έγκριση ενός σημαντικού αριθμού σχεδίων πόλεως, καθώς και η θέσπιση ορισμένων στοιχειωδών κανόνων οικοδόμησης. Το πρώτο μέτρο είναι το διάταγμα της 9^{ης} Απριλίου 1836, που αρχικά ίσχυε μόνο για την πόλη της Αθήνας. Σε αυτό καθορίζονται τα πλάτη των οδών και οι οικοδομικές γραμμές, οι όροφοι των κτιρίων, και όροι για την αρτιότητα των οικοπέδων στις κεντρικές αρτηρίες της παλιάς πόλης (Ερμού, Αθηνάς και Αιόλου) αλλά και σ όλους τους δρόμους και τις πλατείες της νέας πόλης. Η ψήφιση του νόμου ΤΗΝ το 1856, αποτελεί το δεύτερο σημαντικό συμπλήρωμα του οικοδομικού κανονισμού. Η θεμελιώδης διάταξη του νόμου αυτού είναι η θέσπιση μιας περιμετρικής έκτασης γύρω από τις πόλεις, της ονομαζόμενης ζώνης της πόλης, όπου δίνεται το δικαίωμα να απαγορευτεί η κατασκευή οικοδομών. Με τον τρόπο αυτό παρέχεται η δυνατότητα ελέγχου πάνω στην άμεση περιοχή ανάπτυξης των πόλεων, αποφεύγοντας έτσι τη δημιουργία αυθαίρετων οικιστικών συγκεντρώσεων που θα μπορούσαν να είναι εμπόδιο στην μελλοντική επέκταση των σχεδίων. Κατά τον Ι. Πολύζο (Πολύζος, 1986:27) η εισαγωγή μιας τέτοιας έννοιας πρόβλεψης στην οργάνωση του χώρου αποτελεί και το πρώτο συγκεκριμένο μέτρο πολεοδομικής πολιτικής στη νεότερη Ελλάδα. Παράλληλα όμως θεσπίζονται ευνοϊκοί όροι για την οικοδόμηση κατά μήκος των μεγάλων οδικών αξόνων στις εκτός σχεδίου περιοχές, μέτρο που σε αντιδιαστολή με την προηγούμενη νομοθετημένη πρόβλεψη ελέγχου, εισάγει μια άλλη πρακτική, εκείνη της νόμιμης αλλά εκτός εγκεκριμένου σχεδίου οικοδόμησης, που θα εξελιχθεί ταυτόχρονα σε αυθαίρετη οικοδόμηση. Η αποδοχή κατά παρέκκλιση διατάξεων τονώνει την ήδη έντονη κερδοσκοπική δραστηριότητα των ιδιοκτητών γης στην περιφέρεια των αστικών κέντρων και κυρίως της Αθήνας.

Συνολικά, για την περίοδο από την απελευθέρωση έως τους Βαλκανικούς πολέμους όλες οι μεγάλες αλλά και μεσαίες ελληνικές πόλεις διέθεταν κάποιο σχέδιο πόλης επεξεργασμένο είτε από ξένους μηχανικούς που είχαν μετακληθεί ειδικά για αυτό ή ήταν αξιωματικοί των στρατευμάτων των προστάτιδων δυνάμεων, είτε από Έλληνες μηχανικούς. Κατά γενικό κανόνα τα σχέδια πόλεως ακολουθούσαν τα πρότυπα που ίσχυαν στην δυτική Ευρώπη: συμμετρικές προοπτικές, φαρδιές λεωφόροι που κατέληγαν σε πλατείες κλπ. Άλλες φορές δεν

ήταν παρά περιορισμένες διευθετήσεις της υπάρχουσας χάραξης των δρόμων στο εσωτερικό της πόλης και ένας ορθογώνιος τεμαχισμός των όμορων αγροτικών εκτάσεων σε οικοδομήσιμους κλήρους για την ένταξή τους στην πόλη. «Η κρατική πολιτική για την πόλη και την κατοικία από την εποχή του Τρικούπη και μεταγενέστερα υπολείπεται εκείνης της πρώτης βασιλείας» κατά τον Α. Δημητρακόπουλο. (Δημητρακόπουλος, 379) Η παρέμβαση στην οργάνωση του χώρου είναι πιο περιορισμένη, ενώ οι οικοδομικοί κανονισμοί εμπεριέχουν όλο και περισσότερες κατά παρέκκλιση διατάξεις. Σαφώς δεν πρόκειται για συνειδητή πολιτική, αλλά για άσκηση ενός στοιχειώδους ελέγχου πάνω στην παραγωγή του κτισμένου περιβάλλοντος. Οι λεγόμενες «φυσικές» τάσεις του συστήματος αφήνονται να λειτουργήσουν απρόσκοπτα σύμφωνα με τα κριτήρια της προσφοράς-ζήτησης, ενώ οι διάσπαρτοι νομοθετικοί φραγμοί αναλαμβάνουν να διευθετήσουν μόνο τις κραυγαλέες αντιθέσεις που εκδηλώνονται κατά την διάρκεια αυτής της φάσης συγκρότησης του αστικού χώρου, φάση που διήρκεσε περίπου έναν αιώνα.

Έτσι, «η βασική αντίφαση, που διαπιστώνεται ανάμεσα στον πολεοδομικό σχεδιασμό και τη συστηματική αναίρεσή του, παρουσιάζεται τελικά ως ομολογή της αντιφατικής στάσης που διατηρεί η κρατική εξουσία ανάμεσα στις πρωτοπόρες, εκσυγχρονιστικές προοπτικές της και την ανάγκη πολιτικού προσεταιρισμού πλατιών στρωμάτων του πληθυσμού», όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί η Μ. Μαντουβάλου (Μαντουβάλου, στο «κοινωνικές δυναμικές και ανάπτυξη του αστικού χώρου, αναγνώσεις στην ελληνική πολεοδομία, σημειώσεις»: 6) θεωρώντας το ως βασική υπόθεση για την κατανόηση της ιστορίας των πολεοδομικών σχεδίων της Αθήνας.

Η τυπική απόφαση εγκαθίδρυσης της Αθήνας ως πρωτεύουσας του κράτους προκάλεσε ταχεία αύξηση του πληθυσμού της. Η οικονομική δραστηριότητα που αναπτύσσεται διαρκώς ωθεί τον τομέα της οικοδομής, σε δημόσια και ιδιωτικά έργα, δημιουργώντας ελκυστικά κίνητρα απασχόλησης στον «υπό πίεση» αγροτικό πληθυσμό. Έτσι με την πάροδο του χρόνου, η πόλη αναπτύσσεται και το εγκεκριμένο σχέδιο πόλης αποδεικνύεται όλο και περισσότερο ανεπαρκές. Οι νέες κατασκευές ξεπερνούν τα όρια του σχεδίου, δημιουργώντας καινούργιες οικιστικές συγκεντρώσεις στην άμεση περιφέρεια.

Οι νεοφερμένοι, με χαμηλά εισοδήματα, ψάχνουν να εγκατασταθούν δίπλα στους τόπους δουλειάς, στα εργοστάσια και τις αποθήκες, όπως είναι το Γκαζοχώρι δίπλα στο φωταέριο, το Μεταξουργείο γύρω από το εργοστάσιο επεξεργασίας μεταξιού στα δυτικά της πόλης, στο λιμάνι του Πειραιά. Οι Αναφιώτες που ήρθαν να δουλέψουν τότε στον κλάδο της οικοδομής, καταλαμβάνουν ένα χώρο στους πρόποδες της Ακρόπολης, ιδιοκτησία της εκκλησίας, χτίζοντας τα Αναφιώτικα. Κάθε φορά που έχουν τη δυνατότητα, οι εσωτερικοί μετανάστες με κοινή γεωγραφική καταγωγή ξαναδημιουργούν ομοιογενείς κοινωνικές συγκεντρώσεις, όπως οι συνοικίες Μανιάτικα, Κρητικά, Υδραϊκά στον Πειραιά. (Πολύζος, 1986:29)

Εκεί που η πίεση είναι μεγαλύτερη, είναι στις γειτονικές του σχεδίου πόλεως περιοχές, στον περιαστικό χώρο, όπου αρχίζουν να διαμορφώνονται τα καινούργια «ιδιωτικά προάστια». Ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο μικρές επεκτάσεις του αρχικού σχεδίου ήταν αρκετές για να ενσωματωθούν, προοδευτικά, από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι., οι επεκτάσεις διαδέχονται η μία την άλλη σύμφωνα με τις τάσεις που κατευθύνει η κερδοσκοπία πάνω στην αστική γη.

Έτσι, από το 1891 ως το 1900, σε διάστημα δηλαδή 10 χρόνων, υπογράφηκαν 21 διατάγματα που επεκτείνουν το αρχικό σχέδιο κατά 450 εκτάρια. Από το 1901 ως το 1910, 23 διατάγματα για 420 εκτ. Και από το 1911 ως το 1917, ημερομηνία που σημειώνεται μια παύση, 3 διατάγματα για 23 εκτ. Μεγάλη έξαρση παρατηρήθηκε στα 1906 και 1907, όταν 11 διαφορετικά διατάγματα επεκτείνουν την πόλη βόρεια και νοτιανατολικά. (Πολύζος, 1986:30)

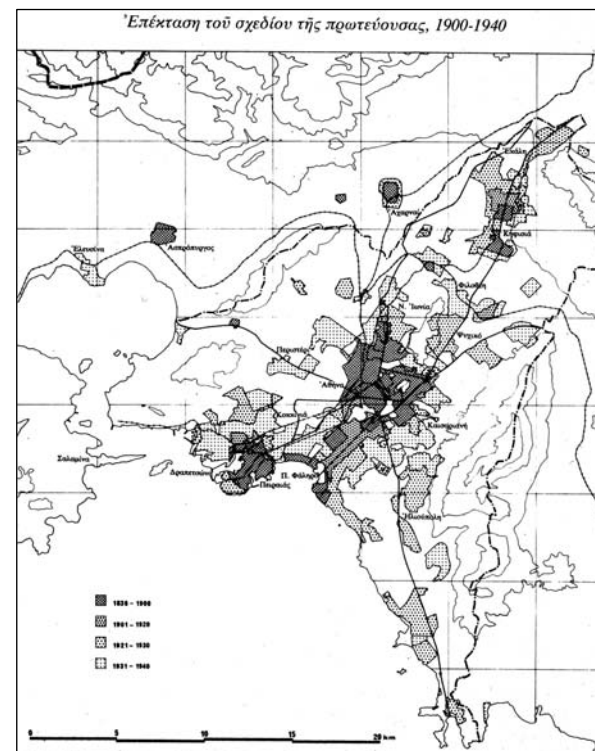
Τα σχέδια των προαστίων αυτής της περιόδου, στις περισσότερες των περιπτώσεων, είναι ουσιαστικά σχέδια κατάτμησης σε οικόπεδα, χωρίς έμφαση στο σχεδιασμό του αστικού ιστού και του δημόσιου χώρου. «Από την εποχή αυτή, λοιπόν, βλέπουμε να εμπεδώνονται τα χαρακτηριστικά μιας πόλης με επεκτάσεις χωρίς πρόγραμμα, ελλιπή υποδομή, έλλειψη μιας συνολικής λογικής για την οργάνωση της, ανισορροπίες, ανυπαρξία σχεδίου για την ανάπτυξη του δημόσιου χώρου. Συγχρόνως, οι διαδικασίες επέκτασης της καθορίζονται από τα συμφέροντα της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας». (Μαντουβάλου, στο «κοινωνικές δυναμικές και ανάπτυξη του αστικού χώρου, αναγνώσεις στην ελληνική πολεοδομία, σημειώσεις»:15-16)

Έτσι, το πρόβλημα της Αθήνας, στις αρχές του αιώνα, εκτός από τις αναγκαίες βελτιώσεις στον ήδη υπάρχοντα ιστό, είχε να κάνει ουσιαστικά με την άναρχη επέκταση της πόλης και με τις ανεξέλεγκτες δραστηριότητες των οικοπεδούχων και των αγοραστών, με ιδιωτικά δηλαδή οικονομικά συμφέροντα τα οποία η πολιτεία ουδέποτε επιδίωξε να ρυθμίσει μέσω ενός συστηματικού πολεοδομικού σχεδιασμού.

Ο συνδυασμός της μη έγκαιρης παρέμβασης στη διαδικασία εξέλιξης της πόλης, οι ιδιαίτερες πολιτικές σκοπιμότητες και η δυνατότητα μόνιμης παράκαμψης των νόμων, παράλληλα με τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες του κράτους, καθιστούσαν ανενεργή οποιαδήποτε προσπάθεια συνολικού σχεδιασμού, ιδιαίτερος των ξένων πολεοδόμων οι οποίοι κατέληγαν στο να προσεγγίζουν το πρόβλημα ως ένα είδος άσκησης επί χάρτου.

Αντίστοιχα, και η ελληνική αρχιτεκτονική παρουσιάζει μια εκφραστική δυσπραγία που θα έχει μεγάλη διάρκεια ενώ στην Ευρώπη, παρά την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, η αρχιτεκτονική ανανεώνει ορμητικά τη γλώσσα και το περιεχόμενό της μέσω των ιστορικών πρωτοποριών που βρίσκονται στη βάση της ανάπτυξης του μοντέρνου προβληματισμού της δεκαετίας του '20.

Παρόλα αυτά, το 1914, επί κυβερνήσεως Βενιζέλου, επιχειρείται μια πρώτη προσπάθεια ελέγχου των διαδικασιών ρύθμισης του χώρου. Στην Ευρώπη, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, έχουν αρχίσουν να αναπτύσσονται δύο κυρίως πρότυπα περιοχών κατοικίας: η κηπούπολη και η συνεκτική επέκταση του ιστού της υφιστάμενης πόλης, η διάδοση των οποίων θα έχει καθοριστική επίδραση στον τρόπο επέκτασης των πόλεων. Τα πρότυπα αυτά συνδέονταν με φιλοσοφικά ρεύματα, τα οποία περιελάμβαναν εναλλακτικές ή μεταρρυθμιστικές προτάσεις για την βιομηχανική πόλη στις κατευθύνσεις της θεσμικής αναδιάρθρωσης της αστικής καπιταλιστικής κοινωνίας και της αναζήτησης της κοινωνικής ισορροπίας. Και οι δύο κατηγορίες εμφανίσθηκαν και διαδόθηκαν σε μια εποχή κρίσης κατοικίας στα αστικά κέντρα, η οποία συνδεόταν με την ευρύτερη κρίση κεφαλαίου. Οι σχεδιασμένες επεκτάσεις των πόλεων κατεύθυναν τη συγκέντρωση των επενδύσεων στους

τομείς των μεταφορών και της οικοδομικής βιομηχανίας. Το θεσμικό πλαίσιο σχεδιασμού των επεκτάσεων συνέβαλε στην συμπλήρωση και την αποκρυστάλλωση ενός κεντρικού πλαισίου πολεοδομικού σχεδιασμού.

Βασικός στόχος του σχεδιασμού γίνεται η ορθολογική οργάνωση της πόλης για τη βέλτιστη απόδοση των παραγωγικών διαδικασιών (κατά την γνωστή ρήση του Γάλλου πολεοδόμου Leon Jaussely «πρέπει να παράγουμε καλύτερα για να ζούμε καλύτερα και επίσης να ζούμε καλύτερα για να παράγουμε καλύτερα») ο οποίος εκφράστηκε με τα συνολικά σχέδια για τους αστικούς χώρους και με κατευθυντήρια αρχή την εξειδίκευση των επί μέρους περιοχών της πόλης κατά είδη λειτουργιών, δηλαδή την οργάνωση κατά ζώνες. (Γερολύμπου, στο «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη»:347)

Έτσι, με βάση ευρωπαϊκά παραδείγματα δημιουργείται, στην Ελλάδα, το Υπουργείο Συγκοινωνίας με επικεφαλής τον Αλ. Παπαναστασίου. Από το 1919 και έως το 1924 αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη δραστηριότητα γύρω από το ζήτημα της Αθήνας. Το 1919, ο Παπαναστασίου επιτυγχάνει την ψήφιση του Ν. 1709 «περί συστάσεως επιτροπής προς εκπόνησιν νέου σχεδίου των Αθηνών, Καλλιθέας, Φαλήρων και Πειραιώς», με υπεύθυνο τον Hebrard και κυριότερο μέλος τον Πέτρο Καλλιγά. Η Επιτροπή εργάζεται από το 1920 έως το 1924. Η μελέτη του Καλλιγά, που προέβλεπε ρυθμιστικές επεμβάσεις τόσο στο κέντρο της πόλης (με ένα είδος στοιχειώδους zoning λειτουργιών), όσο και στην περιφέρειά της, καθώς και την ένταξη στο σχέδιο νέων προσφυγικών συνοικισμών, συναντά λυσσαλέα αντίδραση συμφερόντων από ομάδες ιδιωτών και, μετά την πολιτική αλλαγή, ακυρώνεται τελεσίδικα από την δικτατορία Παγκάλου στις αρχές του 1926. Το γεγονός αυτό επαληθεύει, για άλλη μια φορά, την έλλειψη ισχυρής πολιτικής βούλησης στην υπόθεση σχεδιασμού της Αθήνας.

«Παρά τις χρόνιες αντιφάσεις της ελληνικής κοινωνίας, η περίοδος 1928 -1932 κυβερνήσεως Βενιζέλου, εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για ευρύτερες πολιτισμικές ζυμώσεις, και, ειδικά στο χώρο της αρχιτεκτονικής, για αποφασιστική εξέλιξη. Το αίτημα του εκσυγχρονισμού και ο σαφής προσανατολισμός προς την Ευρώπη συνθέτουν την γενεαλογία αυτής της εξέλιξης. Είναι καθοριστική η διαπίστωση ότι από την περίοδο 1928 -1930, όταν η ντόπια αρχιτεκτονική ολοκληρώνει τις αναζητήσεις γύρω από μια νέα, αντικαδημαϊκή προσέγγιση του αρχιτεκτονικού γεγονότος, ως την περίοδο 1930 -1932, όταν γίνεται πραγματικότητα ο στόχος της επίτευξης του Μοντέρνου, η ελληνική αρχιτεκτονική διανύει μια πορεία σπάνιας πυκνότητας και ποιότητας στην νεότερη ιστορία της». (Γιακουμάτος, στο «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη»:61)

η επείγουσα και προσωρινή αποκατάσταση των προσφύγων

Με την άφιξη των προσφύγων αμέσως μετά την Καταστροφή και πριν την Συνθήκη της Λωζάνης, η οποία και όπως περιγράψαμε παραπάνω έδωσε οριστικό χαρακτήρα στην εγκατάσταση του πληθυσμού στον ελλαδικό χώρο, το Κράτος βρέθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης για άμεση στέγαση και περίθαλψη αυτών. Οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν ήταν τρεις: α) επίταξη ακινήτων, β) ίδρυση του Ταμείου Περίθαλψης Προσφύγων και γ) η αυτοστέγαση.

Η πρώτη λοιπόν αντίδραση όταν οι χιλιάδες του κόσμου άρχισε να φτάνει στο λιμάνι του Πειραιά και να καταλαμβάνει δημόσιους χώρους, θέατρα, νοσοκομεία, σχολεία, εκκλησίες, πλατείες, υπόστεγα αλλά και αποθήκες, εργοστάσια και όποιον άλλο χώρο ελεύθερο, ήταν το Κράτος να προχωρήσει στην επίταξη ακινήτων των αστών οι οποίοι είχαν στην διάθεσή τους δεύτερες κατοικίες ελεύθερες καθώς όμως και σε περιπτώσεις στο ίδιο το σπίτι που ζούσαν οι ιδιοκτήτες και είχαν δωμάτια διαθέσιμα. Τον πρώτο καιρό και πριν δοθεί μόνιμος χαρακτήρας στην εγκατάσταση οι ελλαδίτες πρόσφεραν σε περιπτώσεις οικειοθελώς τις ιδιοκτησίες τους σε ένδειξη φιλανθρωπίας αλλά με το πέρασμα του

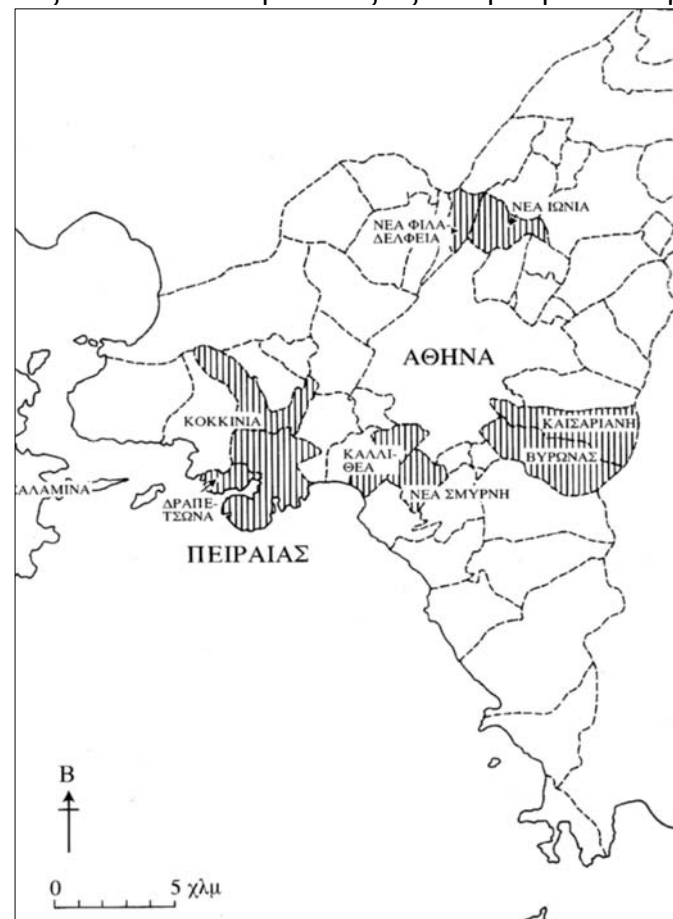
χρόνου η συμβίωση άρχισε να φέρει προβλήματα και εντάσεις μεταξύ τους. Οι μεν ελλαδίτες νιώθανε ότι απειλούνταν σιγά-σιγά τα συμφέροντά τους οι δε μικρασιάτες στέκονταν καχύποπτα απέναντι στους πρώτους θεωρώντας ότι εκμεταλλεύονται την κατάσταση τους και προσβάλλουν την ηθική τους.

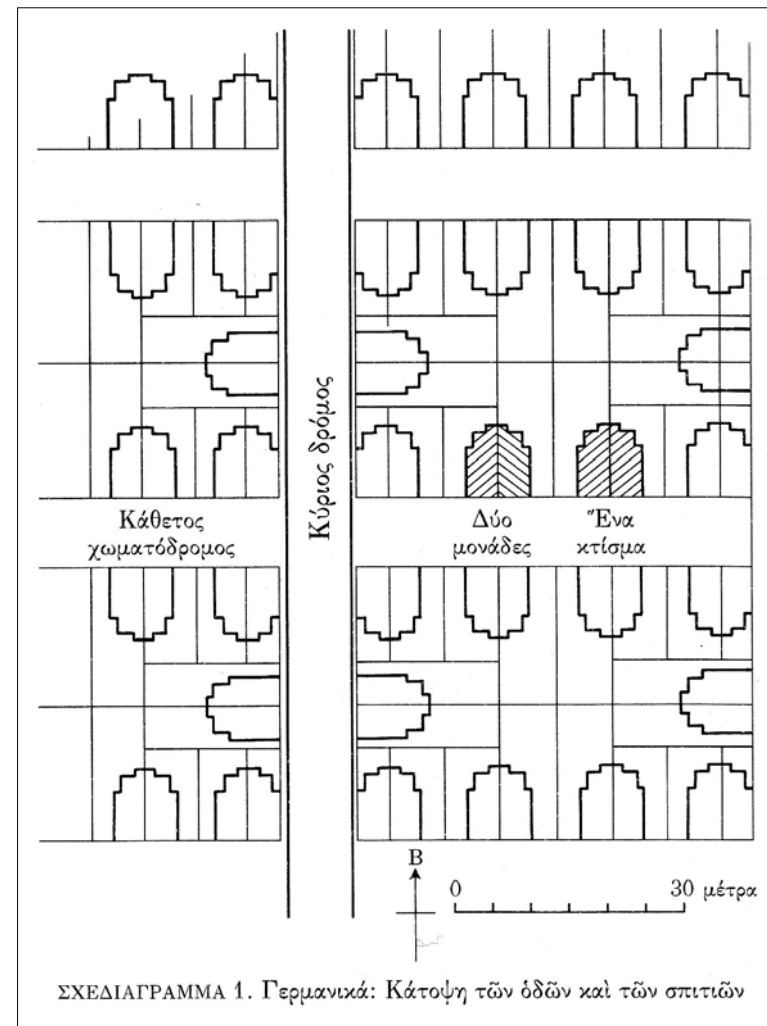
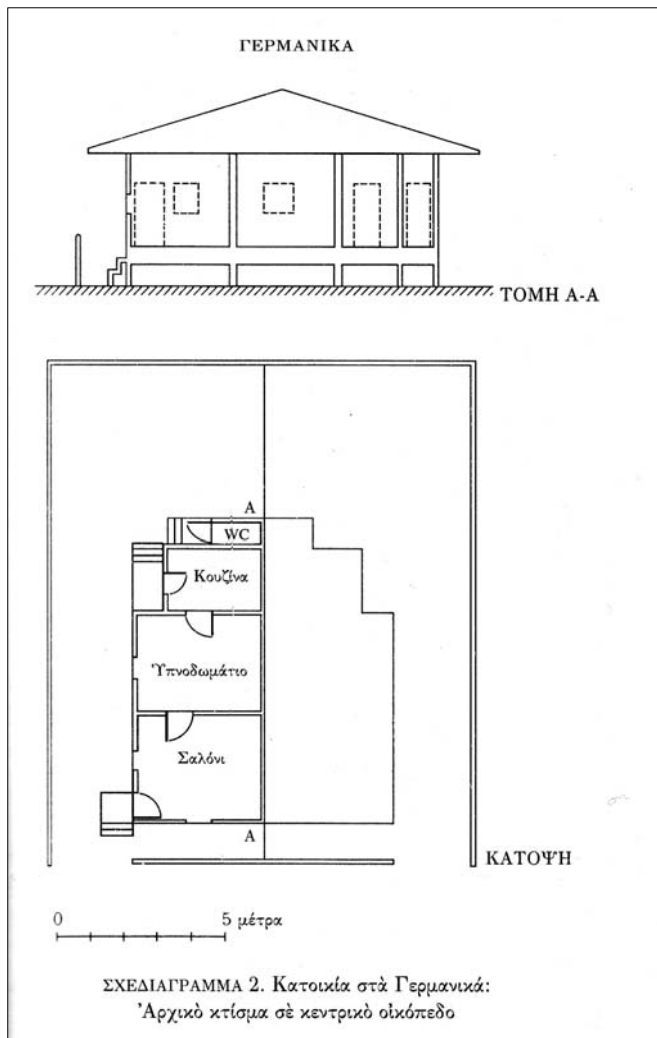
Το μέτρο αυτό στάθηκε ανεπαρκές, αφού δεν πρόσφερε στέγη παρά σε ένα πολύ μικρό μέρος του πληθυσμού. Έτσι, η κατασκευή ειδικών οικημάτων θα είναι η λύση αυτή που θα ανταποκριθεί στο πρόβλημα της προσφυγικής στέγης. Το Κράτος ιδρύει έναν ξεχωριστό οργανισμό, με μορφή νομικού προσώπου δημόσιου δικαίου, το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων, ο οποίος θα κάλυπτε την κακώς εξοπλισμένη και άπειρη κρατική μηχανή και θα έφερνε σε πέρας αυτό το τεράστιο έργο. Οι οικοδομικές δραστηριότητες του Ταμείου συνοδεύτηκαν από την παράλληλη δραστηριότητα του Υπουργείου Πρόνοιας. Έτσι, το διάστημα ων τριών χρόνων που λειτούργησαν μαζί κατασκεύασαν 22.337 οικήματα προσφύγων στο σύνολο της χώρας. (Γκιζελή,138)

Στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας γίνεται η έναρξη των έργων στις τέσσερις γωνιές της πόλης: Καισαριανή, Νέα Ιωνία, Βύρωνα και Κοκκινιά. Αυτές οι τοποθεσίες βρίσκονται στην άκρη της πολεοδομημένης ζώνης της Αθήνας και γι' αυτό δεν εξυπηρετούνται από κανένα δίκτυο: ο ηλεκτρισμός πολλές φορές απουσιάζει, το νερό μοιράζεται με τενεκέδες, οι υπόνομοι είναι ανύπαρκτοι. Το Ταμείο δεν είναι διατεθειμένο να ασχοληθεί με αυτά τα προβλήματα και το πρόγραμμα του δεν περιλαμβάνει καμιά εργασία υποδομής. Τα έργα που αναλαμβάνει αρχίζουν από την επιφάνεια του εδάφους και τελειώνουν στη στέγη του οικήματος.

Μέχρι το τέλος της δραστηριότητας του, το Ταμείο θα έχει παραδώσει 4.000 οικήματα με 9.283 δωμάτια, ενώ η κατασκευή 2.500 οικημάτων ή 5.990 δωματίων στις περιοχές που αναφέραμε θα παραμένει σε εξέλιξη. (Γκιζελή,136) Το γεγονός ότι το δωμάτιο θεωρείται μονάδα αναφοράς στους υπολογισμούς, αντικατοπτρίζει μια κατάσταση πολύ ενδεικτική: ανίκανο να ανταποκριθεί στο πλήθος των αιτήσεων για κατοικία, το Ταμείο παραχωρεί ένα δωμάτιο για κάθε οικογένεια.

Την περίοδο της λειτουργίας του μπορούμε να τη θεωρήσουμε σαν την πρώτη περίοδο της κρατικής στεγαστικής πολιτικής. Στο διάστημα αυτό, το κράτος δεν είχε ακόμη απαλλαγεί από την αντίληψη της προσωρινότητας απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα. Το ουσιαστικό αποτέλεσμα της δραστηριότητας του, δηλαδή η κατοικία ως οικοδόμημα, πραγματοποιήθηκε υποχρεωτικά κάτω από την πίεση του επείγοντος της κατάστασης, οργανώθηκε ως οικιστικό σύνολο με τρόπο εμπειρικό και αυθαίρετο και αποτέλεσε στο μεγαλύτερο ποσοστό ένα είδος ταπεινής εγκατάστασης πρώτης ανάγκης.

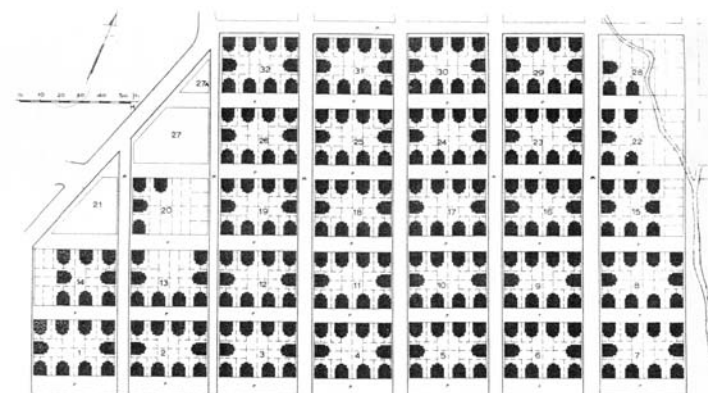
Βύρωνας

Νέα Ιωνία

Καισαριανή

Κοκκινιά

Διακρίναμε ήδη μια κατηγορία που εγκαταστάθηκε στα οικήματα που κατασκεύασε το κράτος και μια δεύτερη που το πρόβλημα της εγκατάστασης της αντιμετωπίστηκε από την κρατική πολιτική της επίταξης των ακινήτων. Υπάρχει και μια τρίτη κατηγορία, πιο σημαντική αριθμητικά από τις δύο προηγούμενες, που συμπεριλαμβάνει όλους εκείνους που εγκαταστάθηκαν με δική τους φροντίδα και δικά τους μέσα, χωρίς κρατική παρέμβαση ή βοήθεια. Είναι εκείνοι που «αυτοστεγάστηκαν».

Σε μικρό χρονικό διάστημα, παρουσιάζονται δύο «τύποι» αυτοστεγάσης: από τη μια μεριά, είναι οι πιο άποροι πρόσφυγες, που καταφεύγουν στις πιο απίθανες περιοχές της πόλης, κάτω από άθλιες συνθήκες και από την άλλη, είναι οι πιο εύποροι, που καταφέρνουν με δικά τους μέσα να εγκατασταθούν μέσα στην πόλη, στην περιοχή μάλιστα της αστικής κατοικίας. Πολύ απλά, υπήρξαν εκείνοι που δεν μπόρεσαν κι εκείνοι που δε θέλησαν να εγκατασταθούν στους προσφυγικούς συνοικισμούς του Ταμείου ή στις επιταγμένες κατοικίες.

Οι πρώτοι εμφανίζονται στα επίσημα κείμενα ως μη εγκατεστημένοι και βρίσκονται ως υπεράριθμοι στα διαθέσιμα δωμάτια. Οι άστεγοι πλημμυρίζουν τις πόλεις. Στην Αθήνα, η «προσωρινή διαμονή», σε κτίρια θρησκευτικής λατρείας, εκπαίδευσης, ψυχαγωγίας και οποιασδήποτε άλλης δημόσιας ή κοινοτικής λειτουργίας, εξελίσσεται σε μια κατάσταση που θα διαρκέσει χρόνια. Παράγκες ξεφυτρώνουν σ' όλους τους ελεύθερους χώρους της πόλης, μέσα ή στις άκρες του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας: στις πλατείες ή στους σχετικά πλατιούς δρόμους, στην κοίτη του Κηφισού που διατρέχει την Αθήνα την εποχή αυτή, ή ακόμη στην κοίτη κάποιων χειμάρρων. Τις περισσότερες φορές γειτονεύουν με τις εργατικές συνοικίες ή ανακατεύονται με τα οικήματα του Ταμείου και είναι κατασκευασμένες από τα πιο ευτελή υλικά: σανίδες καφασιών φρούτων ή και υπολείμματα άδειων τενεκέδων.

Για τους δεύτερους, από την άλλη, τη μικρασιατική εύπορη τάξη, η οικονομική καταστροφή δεν ήταν παρά σχετική, αφού συχνά ένα μέρος του κεφαλαίου της είχε ήδη επενδυθεί σε ελληνικό έδαφος ή αλλού. Δε θα ήταν παράλογο να συμπεράνει, λοιπόν, κανείς ότι η εγκατάστασή τους και στη συνέχεια η αποκατάστασή τους και η κοινωνική τους αφομοίωση ήταν λίγο πολύ εξασφαλισμένες.

η μονιμοποίηση των προσφύγων

Μέσα στο 1925 καταργείται το Ταμείο ενώ παράλληλα, η ελληνική κυβέρνηση διατυπώνει το αίτημα προς την Κοινωνία των Εθνών για ένα δάνειο που να καλύπτει αποκλειστικά τα δημόσια έξοδα της αστικής και αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων. Οι ελπίδες για επάνοδο στην πατρίδα τους έχουν οριστικά σβήσει μετά την Συνθήκη της Λωζάνης οπότε ο στόχος στον οποίο αποβλέπουν όλοι, εξουσία και πρόσφυγες, είναι η οριστική αποκατάσταση και η όσο δυνατόν ομαλότερη κοινωνική αφομοίωσή τους. Την διάλυση του Ταμείου ακολουθεί η ίδρυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, ως εγγυητή του δανείου, η οποία αποτελεί αυτόνομο οργανισμό που ναι μεν θα συνεργάζεται με τις ελληνικές αρχές αλλά θα διαθέτει πλήρη νομική αυτονομία. Η αποστολή της είναι να εγκαταστήσει τους πρόσφυγες στην πόλη ή την ύπαιθρο και να τους παρέχει μια παραγωγική απασχόληση, αγροτική ή άλλη. Για το σκοπό αυτό θα χρησιμοποιήσει τις εθνικές γαίες καθώς και κεφάλαια που θα της παραχωρήσει η κυβέρνηση στην διάθεσή της.

Από τη μεριά της, η Επιτροπή δε θα ανεγείρει καμιά κατοικία που να προορίζεται επίσημα για προσωρινή χρήση. Όσον αφορά τις «διαστάσεις» του ζητήματος και τις σχέσεις που παρουσιάζει με τις ανάγκες για κατοικία, για εργασία, για παιδεία, για την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων ή για την ψυχαγωγία, η Επιτροπή φαίνεται ότι είναι ο πρώτος οργανισμός που διαβεβαιώνει ότι το πρόβλημα δε συνίσταται αποκλειστικά και μόνο στη στέγαση των θυμάτων, αλλά στην αφομοίωση του προσφυγικού κοινωνικού συνόλου από την

ελληνική κοινωνία. Και αυτό κατά τη γνώμη της δε θα πραγματοποιηθεί παρά μέσα από την κατοικία και την εργασία. Παρόλο που αποφασίζει να ασχοληθεί με την αστική αποκατάσταση, την τοποθετεί δεύτερη σε προτεραιότητα σε σχέση με την αποκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών.

Η κατάσταση που δημιουργείται μέσα στα μεγάλα αστικά κέντρα τρομοκρατεί άμεσα τις τάξεις των ιδιοκτητών, που, στο σύνολο τους, δεν είναι ακόμη προετοιμασμένοι να παραδεχτούν την οικονομική και κοινωνική ένταξη των προσφύγων.

Οι δυσκολίες ασφαλώς δεν είναι ευκαταφρόνητες. Ο Ch. Eddy, θέλοντας να δείξει ότι το ζήτημα της μετάπλασης μιας περιοχής σε πόλη είναι πολύ διαφορετικό από «μια απλή διαδικασία αύξησης των κατοίκων μιας περιοχής», υπογραμμίζει ότι υπάρχει ένα θεμελιώδες πρόβλημα σχετικά με την αποκατάσταση στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη: αυτές οι πόλεις είναι άραγε ικανές να «υποδεχθούν αξιοπρεπώς» και να υπομείνουν σε μόνιμη βάση έναν τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων, οι οποίοι ήδη κατοικούν προσωρινά στην περιφέρεια τους; «Εκτός από το κεφαλιώδους σημασίας πρόβλημα, γράφει, να βρεθούν κατάλληλα οικόπεδα και να εξοπλιστούν με οδικά δίκτυα, με δίκτυα παροχής νερού και ηλεκτρικού ρεύματος, με σύστημα υπονόμων κτλ., η τελική απάντηση στο ζήτημα (της αποκατάστασης στην Αθήνα... κτλ.) εξαρτάται από γενικές θεωρήσεις όπως είναι οι οικονομικές συνθήκες της χώρας και οι προβλέψεις σχετικά με την ανάπτυξη του εμπορίου, της βιομηχανίας ή του εμπορικού ναυτικού».(Γκιζελή, 169-170)

Αρχικά, το σχέδιο δράσης της Επιτροπής για την αστική αποκατάσταση και ιδιαίτερα για την περιοχή της πρωτεύουσας είναι αρκετά περιορισμένο, προσπαθώντας να κρατήσει αυτήν την ιδιαίτερα ευαίσθητη περιοχή «έξω από τις αρμοδιότητες της».

Μολαταύτα, διάφορα προγράμματα κατασκευών συντάσσονται και παρουσιάζονται και σύντομα θα εξελιχτεί σε οργανισμό που θα συνδεθεί περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον με την αστική αποκατάσταση. Σταδιακά, φαίνεται να απαλλάσσεται από τις αναστολές της σχετικά με την αστική αποκατάσταση και αυτό εντείνεται όσο η άρχουσα τάξη αποκτά ενιαία αντίληψη του ζητήματος και οι πεποιθήσεις των διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών που την αποτελούν αρχίζουν να συγκλίνουν προς την οριστική αποκατάσταση.

Η αρχική, όμως, αρνητική της στάση απέναντι στην αστική αποκατάσταση, ουσιαστικά την αποστασιοποίησε από την ευθύνη της πραγματικής αποκατάστασης με αποτέλεσμα να περιοριστεί σε μια απλή εγκατάσταση των προσφύγων, αναλαμβάνοντας ουσιαστικά μονάχα την κατοικία τους. Οι υπόλοιπες «λειτουργίες» που είναι αναγκαίες για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης —εργασία, εκπαίδευση, θρησκεία, ψυχαγωγία— παραμένουν ευσεβείς πόθοι και κάθε φορά η Επιτροπή καλεί το κράτος να αναλάβει τις ευθύνες του.

Έτσι, κατά την επίσημη αντίληψη και στην κοινή συνείδηση, η αστική αποκατάσταση θα περιοριστεί στην κατοικία. Η κατοικία γίνεται για τους αστούς πρόσφυγες η τελευταία τους ελπίδα, η ελάχιστη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η κοινωνική ένταξη τους, ο μοναδικός δεσμός τους με την ελληνική κοινωνία. Επειδή η κατοικία καλύπτει μικρό μόνο μέρος από τις πολυποίκιλες ανάγκες τους, αλλά και καθώς είναι η μοναδική προσφορά του κράτους προς αυτούς, η σημασία της στα μάτια τους διογκώνεται. Η γενική κατάσταση εξαρτάται από την κατοικία. Αν εκείνη αποτύχει, η υπόθεση της αστικής αποκατάστασης θα καταλήξει σε αδιέξοδο και οι μάζες θα προσκολληθούν στις άκρες του λεκανοπεδίου αλλά και στο περιθώριο της κοινωνίας. Αν αντίθετα πετύχει, η κοινωνική ισορροπία θα είναι κατά κάποιο τρόπο εξασφαλισμένη.

Έτσι, με την έναρξη των εργασιών στον αστικό χώρο από την Επιτροπή και την αντίληψη της «οριστικής αποκατάστασης», εγγράφεται στη συνείδηση του ελληνικού αστικού κοινωνικού συνόλου η παρουσία των προσφύγων ως γεγονότος αμετάκλητο και παράλληλα οι ίδιοι οι πρόσφυγες των πόλεων συνειδητοποιούν την οριστική τους ένταξη στο ελληνικό κοινωνικό οικοδόμημα. «Έτσι το

προσωρινό στέγαστρο των προσφύγων μετασχηματίζεται σε αστική κοινωνική προσφυγική κατοικία και εγκαινιάζει το κεφάλαιο της κοινωνικής κατοικίας στην ιστορία του τόπου».(Γκιζελή, 173)

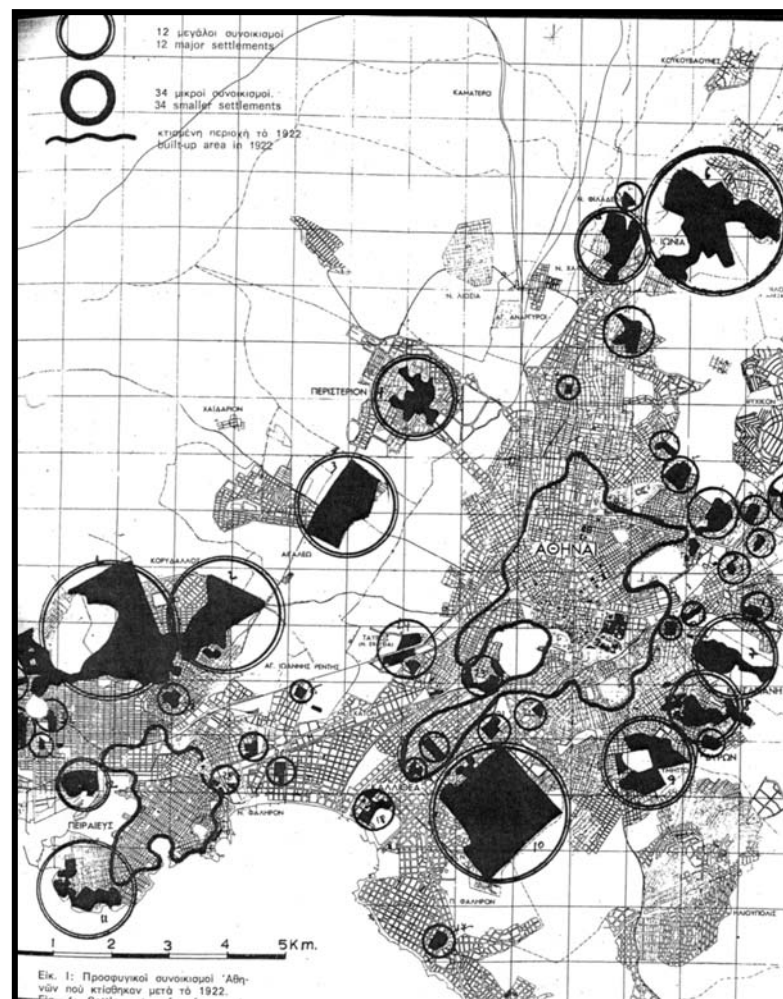
κριτήρια χωροθέτησης των προσφυγικών συνοικισμών

Με την μονιμοποίηση των αστών προσφύγων στον ελλαδικό χώρο πρωτοεμφανίζεται το ζήτημα της επιλογής κάποιων περιοχών μέσα ή γύρω από τα υπάρχοντα αστικά κέντρα που θα διαμορφώνονταν σε προσφυγικούς συνοικισμούς. Κυρίως προτιμήθηκε ο δεύτερος δρόμος, δηλαδή η χωροθέτηση τους έξω από τα όρια της πόλης. Έτσι, στις πόλεις, οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε κοινότητες «δορυφόρους» ή οικισμούς, που κτίστηκαν σε σχετική απόσταση από την περίμετρο των υφισταμένων πόλεων. Στην περίπτωση της πρωτεύουσας το μισό εκατομμύριο κάτοικοι, που προστέθηκαν σε ένα άλλο μισό εκατομμύριο κατοίκων που προϋπήρχαν, εγκαταστάθηκαν σε 12 κύριους και 34 περίπου μικρότερους προσφυγικούς οικισμούς έξω από την υφιστάμενη πόλη, σε απόσταση συνήθως μεταξύ 1 και 4 χιλιομέτρων από τα όρια της κτισμένης περιοχής. (Λεοντίδου,209)

Κατά την ΕΑΠ αυτή η επιλογή βασιζόταν στην ελαχιστοποίηση της οικονομικής επιβάρυνσης από τις απαραίτητες απαλλοτριώσεις και στην πρόθεση προστασίας των γηγενών από τις μεταδοτικές επιδημίες που μάστιζαν τους πρόσφυγες. Ουσιαστικά, όμως η τακτική αυτή υιοθετήθηκε αφ' ενός για να μην ενοχληθεί η «κανονική» ζωή της υφιστάμενης πόλεως αποφεύγοντας πιθανές κοινωνικοπολιτικές αναταραχές από τη συσσώρευση άνεργων, αστέγων και δυσαρεστημένων και αφ' έτερου για να εξασφαλισθεί ένα ομοιογενές κοινωνικό περιβάλλον στους ίδιους τους αστικούς προσφυγικούς οικισμούς. (ΤΕΕ,14)

Ένα δεύτερο και πολύ σημαντικό κριτήριο επιλογής μελλοντικών θέσεων ήταν η ύπαρξη σ' αυτές από παλιότερα βιομηχανικών μονάδων, όσο μικρές και περιορισμένες αν ήταν. Η συγκέντρωση γύρω τους πληθώρας φτηνών εργατικών χεριών, από την πλευρά της θα αποτελούσε αφορμή για την προσέλκυση νέων μονάδων και ούτω καθεξής.

Το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας έλκει το μεγαλύτερο τμήμα της ενισχυμένης βιομηχανικής εξέλιξης που συντελείται. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί γίνονται πόλοι έλξης των νέων επιχειρήσεων που ιδρύονται και που

με τη σειρά τους αποφέρουν μεγάλα κέρδη στους ιδιοκτήτες τους: «μια μικρή βιοτεχνία μεταξύ βρέθηκε κατά τύχη πλάι στα οικόπεδα όπου άρχισε να κτίζεται ο συνοικισμός της Νέας Ιωνίας κατά το τέλος του 1922. Πρόσφερε αμέσως εργασία στις γυναίκες πρόσφυγες αυτού του συνοικισμού. Το ημερομίσθιο ήταν σταθερό αλλά κατώτερο από το συνηθισμένο ημερομίσθιο εκείνης της εποχής. Αυτή η συνεργασία, υπήρξε τυχερή για το εργοστάσιο που γρήγορα μεγάλωσε (...) η μικρή επιχείρηση πήρε τις διαστάσεις μίας δυναμικής ανώνυμης εταιρίας της οποίας τα κεφάλαια ξεπερνούν τις 250.000 λύρες στερλίνες» (ΚΤΕ, 194). Όσο ο χρόνος περνάει, τόσο η σχέση βιομηχανία-πρόσφυγες συσφίγγεται. Το αποδεικνύει η συνεχής χωροθέτηση νέων μονάδων πλάι στους προσφυγικούς συνοικισμούς, με μόνη διαφοροποίηση στο νοτιοανατολικό τμήμα του λεκανοπεδίου: Βύρωνας, Καισαριανή και Νέα Σμύρνη. Καθημερινά, νέα ονόματα εγγράφονται, στον κατάλογο των λιγοστών βιομηχάνων της εποχής. Από τα πιο γνωστά εργοστάσια που δημιουργούνται τότε είναι των Μποδοσάκη, Σινιόσογλου και Μουταλάσκη στη Νέα Ιωνία, Προυσάλογλου στον Πειραιά, Πίτσου στο πάνω τμήμα της Λ. Αλεξάνδρας.

«Ειδικότερα στους τέσσερις συνοικισμούς της ΕΑΠ, την Κοκκινιά, τη Νέα Ιωνία, το Βύρωνα και την Καισαριανή, κύρια όμως στους δυο πρώτους, εγκαταστάθηκαν μέχρι το τέλος του 1926 36 νέες βιομηχανικές μονάδες, από τις οποίες 26 ταπητουργεία, 4 κλωστήρια-υφαντουργεία, 1 εργοστάσιο χρωμάτων και χημικών προϊόντων, 1 σοκαλατοποιία και 2 οικοδομικών υλικών. Πρέπει να προσθέσουμε και 500 περίπου αργαλειούς εγκατεστημένους στα ισόγεια των προσφυγικών κατοικιών, σ' όσες είχε προβλεφτεί χώρος γι' αυτό το σκοπό.» (Πολύζος, 1984:48)

Το φτηνό εργατικό δυναμικό είναι, εκείνο που δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του δευτερογενή τομέα σ' αυτήν την περίοδο. Η δημιουργία αμιγώς προσφυγικών συνοικισμών δορυφόρων των 15 ως 20.000 κατοίκων, καθώς και, η χωροθέτηση ενός σημαντικού τμήματος τους κοντά στους υφιστάμενους βιομηχανικούς πόλους πλήρωσαν στο εκατονταπλάσιο, με τα γρήγορα κέρδη που επέτρεψαν, τα ξένα δάνεια που σύναψε η Ελλάδα για το σκοπό αυτό. (Πολύζος, 1984:51)

Η μετεξέλιξη του τρόπου παραγωγής που συντελείται και η ανακατανομή των δραστηριοτήτων που τη συνόδεψαν, συγκριτικά πάντα με την ένταση των φαινομένων όπως τη γνωρίζουμε στην Ελλάδα, επέφεραν ριζικές αλλαγές στην πολεοδομική συγκρότηση των μεγάλων αστικών κέντρων και γενικότερα στην οργάνωση του χώρου.

«Η ανάπτυξη των πόλεων, η οργάνωση του χώρου τους και η διαμόρφωση της ζωής, που εκτυλίσσεται μέσα τους(...)δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ανεξάρτητα από την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη.

Η οργάνωση του χώρου ήταν πάντα, και εξακολουθεί να είναι βέβαια, δυναμικό αντικατόπτρισμα των οικονομικών και κοινωνικών δομών της κοινωνίας που την πραγματοποιεί, και όργανο ελέγχου της εξέλιξής της. Δεν είναι δυνατό να εννοηθεί και να αντιμετωπισθεί ανεξάρτητα από την οικονομική ανάπτυξη και τη δυναμική της ιστορικής εξέλιξης του κοινωνικού σχηματισμού.» (Λαζαρίδης, 27)

Κλείνοντας, συμμεριζόμενοι την έρευνα του ΤΕΕ (ΤΕΕ, 23) πάνω στην κατοικία στην Ελλάδα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι δεδομένου της οικονομικών και οργανωτικών ικανοτήτων της χώρας την περίοδο της Καταστροφής καθώς και του μεγέθους του πληθυσμού που κλήθηκε να στεγάσει(προστέθηκε περισσότερο από ένας πρόσφυγας σε τέσσερις κατοίκους), το πρόγραμμα κατοικίας ήταν σχετικώς επιτυχημένο από ορισμένες απόψεις. Συγκεκριμένα, έδωσε ανεκτές λύσεις στο μεγαλύτερο του μέρος ενσωματώνοντας 1,4 εκατομμύριο πρόσφυγες στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Με τον καιρό εξαλείφθηκαν οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης και τα σπίτια που παραχωρήθηκαν «στέγασαν τις πρώτες ανάγκες» των περισσότερων προσφύγων. Πάνω απ' όλα, οι δημιουργηθέντες νέοι οικισμοί κατάφεραν να επιβιώσουν καθώς με το πέρασμα του χρόνου οι βελτιώσεις που έγιναν πρόλαβαν την υποβάθμιση τους, που με άλλες συνθήκες θα τις είχε μετατρέψει σε απομονωμένες από τον ιστό θύλακες. Με το χρόνο η πόλη εξαπλώθηκε, ξεπέρασε τους οικισμούς αυτούς και έτσι

αυτοί βρέθηκαν μέσα στην οικοδομημένη συνεχή μητροπολιτική περιοχή. Τελικώς, σήμερα, τα όρια των συνοικισμών αυτών έχουν πια διαρρηγθεί και ενσωματωθεί στο γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο της πρωτεύουσας.

επίλογος

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη όπως συντελούνται αυτή την περίοδο στις δυτικές κοινωνίες με αφορμή την εκβιομηχάνιση και το πολεοδομικό και χωροτακτικό πρόβλημα που δημιουργείται λόγω της έντονης αστικοποίησης δεν αφήνουν ανέπαφη την χώρα μας. Οι ιδιαίτερες όμως συνθήκες σε συνδυασμό με τις ιστορικές συγκυρίες που κλονίζουν την Ελλάδα στις αρχές του αιώνα κάνουν ώστε οι ιδέες αυτές να φτάνουν ως απόηχος στην χώρα μας. Και, ενώ μια σειρά σχεδίων για την οργάνωση του χώρου παρουσιάζεται καθ' όλη την περίοδο από την Απελευθέρωση έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, καταλήγει να περιορίζεται - την πλειονότητα των φορών - σε άσκηση επί χάρτου. Ο συνδυασμός της μη έγκαιρης παρέμβασης στη διαδικασία εξέλιξης της πόλης, οι ιδιαίτερες πολιτικές σκοπιμότητες και η δυνατότητα μόνιμης παράκαμψης των νόμων, παράλληλα με τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες του κράτους, καθιστούσαν ανενεργή οποιαδήποτε προσπάθεια συνολικού σχεδιασμού.

Οι λόγοι αυτής της δυσπραγίας μπορούν να αναζητηθούν στις ιδιαίτερες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στον τόπο το χρονικό αυτό διάστημα και που θα μπορούσαμε να πούμε ότι τον χαρακτηρίζουν έως και τις μέρες μας.

Το πρόβλημα της Αθήνας, στις αρχές του αιώνα είχε να κάνει ουσιαστικά με την άναρχη επέκταση της πόλης και με τις ανεξέλεγκτες δραστηριότητες των οικοπεδούχων και των αγοραστών, με ιδιωτικά δηλαδή οικονομικά συμφέροντα της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας, τα οποία η πολιτεία, στα πλαίσια του πολιτικού προσεταιρισμού, ουδέποτε επιδίωξε να ρυθμίσει μέσω ενός συστηματικού πολεοδομικού σχεδιασμού.

Εντούτοις, η μονιμοποίηση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στον πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας αποτέλεσε μια ακραία μορφή αστικοποίησης, που ανάλογων διαστάσεων δεν είχε γνωρίσει προηγουμένως ο τόπος. Η ιστορική αυτή συγκυρία έδωσε ώθηση στην ταχεία εκβιομηχάνιση της χώρας παράλληλα με τις παγκόσμιες τάσεις εδραίωσης του καπιταλιστικού καθεστώτος. Οι λύσεις δε στην οργάνωση του χώρου αν και υπολείπονται των δυτικών προτύπων τα οποία έχουν προέλευση κράτη που διέφεραν σε βαθμό ανάπτυξης, σε διατιθέμενα μέσα και σε κοινωνικά χαρακτηριστικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αποτελούν τις πρώτες απόπειρες σχεδιασμού κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα.

βιβλιογραφία:

- Βαίου Ντ., Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., *κοινωνικές δυναμικές και ανάπτυξη του αστικού χώρου, αναγνώσεις στην ελληνική πολεοδομία, σημειώσεις*, ΕΜΠ
- Benevolo L., Λαζαρίδης Π., *βιομηχανική πόλη- βιομηχανική επανάσταση*, Λιβάνης(νέα σύνορα), Αθήνα
- Γκιζελή Β., 1984, *κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Επικαιρότητα, Αθήνα
- Δημητρακόπουλος Α., 1937, *Σχέδια πόλεων. Πολεοδομία εν Ελλάδι*, ΤΕΕ, Αθήνα
- ΕΙΕΜ, ΕΜΠ, ΤΕΕ, 2005, *πρακτικά συνεδρίου: Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη, Χανιά, 24-27 Οκτωβρίου 2002*, Επτάλοφος, Αθήνα
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1977, τόμος ΙΓ', Αθήνα
- Λεοντίδου Λ., 1989, *πόλεις της σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ΕΤΒΑ
- Μπακάλμπασης Α., 1923, *το προσφυγικόν ζήτημα*, Προμηθεύς, Αθήνα
- Πολύζος Ι., 1984, *η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης*, ΕΜΠ
- Πολύζος Ι., 1986, *Αθήνα 1900-1940, μετασχηματισμοί της πρωτεύουσας και πολεοδομικές ρυθμίσεις, σημειώσεις*, ΕΜΠ
- Societe des Nations, 1926, *L'etablissement des refugies en Grece*, Geneve
- ΤΕΕ, 1960, *η κατοικία στην Ελλάδα, κρατική δραστηριότητα*, Αθήνα
- Hirschon R., 2004, *κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης